

Kiseľová, Natália

K vývinu grafiky a pravopisu v dejinách východoslovanských jazykov

Opera Slavica. 2008, vol. 18, iss. 2, pp. 17-27

ISSN 1211-7676

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/116984>

Access Date: 17. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

K VÝVINU GRAFIKY A PRAVOPISU V DEJINÁCH VÝCHODOSLOVANSKÝCH JAZYKOV

Natália Kiseľová (Nitra)

Базируясь на разработанной Н. Б. Мечковской структурной типологии графико-орфографических реформ в истории славянской письменности, автор делает особый акцент на специфику графико-орфографического развития восточнославянских языков в лингвистическом аспекте и стремится обобщить принципы графического различения восточнославянских языковых систем.

This article brings a brief view at the diachronical development of East Slavonic languages' graphic systems as well as at the most important orthographic reforms within Russian, Ukrainian and Byelorussian literary languages. The author bases on Nina Mechkovskaya's structural classification and takes into account numerous separate attempts to change graphic system being undertaking by East Slavonic linguists, writers and culture representatives.

Dejiny každého národa sú neodmysliteľne späté s vývojom nielen národného jazyka, ale aj jeho graficko-ortografickej podoby. Voľba určitého grafického systému v dejinách národného jazyka je podmienená viacerými intralingvistickými aj extralingvistickými faktormi, ale jedným z najdôležitejších je tradičné náboženstvo. Je očividné, že byzantské pravoslávie vo veľkej miere podmienilo voľbu cyriliky u východných Slovanov, Bulharov a Srbov (areál Slavia Orthodoxa), a katolicizmus – voľbu latinky u západných Slovanov, Chorvátov a Slovincov (areál Slavia Latina). Zaujímavým faktom je, že Bielorusi a Ukrajinci, z ktorých pri väčšine pravoslávnych tvoria značnú časť katolíci (v podstate celé západné Bielorusko a západná Ukrajina, ktoré boli do roku 1939 v zložení Poľska), v procese ustálenia svojich spisovných jazykov váhali medzi cyrilskou a latinskou grafikou (najmä Bielorusi). V Bielorusku tieto grafické systémy dokonca istý čas existovali paralelne, o čom sa podrobnejšie zmienu ďalej. Je to spôsobené tým, že tak samotný grafický systém (abeceda) ako aj súhrn pravopisných pravidiel každého spisovného jazyka sú jeho „vizitkou“ v medzijazykovej a interkultúrnej komunikácii. Grafický systém jazyka patrí k symbolom národa, preto okrem čisto lingvistického má aj sociálno-politický význam. Grafika a pravopis zahŕňajú všetky kľúčové zásady a tendencie lingvistickej ideológie a jazykovej politiky spoločnosti. Významná bieloruská slavistka Nina Mečkovská výstižne poznamenáva, že tu dochádza k paradoxu: samotná abeceda spolu

s pravopisnými pravidlami nadobúda v ľudskom vedomí až iracionálne veľký význam, ktorý sa niekedy vyrovnáva významu jazyka, ba dokonca ho prevyšuje (Мечковская 1998, s. 2). Preto reformy grafiky boli v dejinách často spojené so začiatkom náboženských, národných alebo politických hnutí a boli vnímané ako symbol hnutia, preto aj tá najmenšia reforma pravopisu vždy vyvoláva obrovský spoločenský ohlas, ba dokonca rozruch.

Avšak grafika zostáva v prvom rade súčasťou vnútorných jazykových procesov a je viazaná tak na objektívne zákonitosti foneticko-fonologickej organizácie konkrétneho jazyka ako aj na striktnú semiotiku písmenového označenia zložiek reči, ktorá sa môže zaznamenávať obmedzene. Hranice možných variantov zaznamenávania reči určuje nielen fonologický základ konkrétneho jazyka, ale aj možnosti grafického systému.

Prof. Nina Mečkovská z Bieloruskej štátnej univerzity v Minsku na XII. zjazde slavistov v Krakove prezentovala svoje priekopnícke slavistické dielo – Typológiu graficko-ortografických reforiem v dejinách slovanského písomníctva, ktoré nás inšpirovalo pri písaní tejto štúdie a na ktoré sa v nej budeme opierať. Jej klasifikáciu uplatníme pri našom stručnom priereze dejinami grafiky a ortografie východoslovanských jazykov, ktoré majú svoje osobitné charakteristické črty.

Pravopis každého jazyka sa skladá z troch podsystemov: grafiky (písmen, ktoré graficky vyjadrujú najtypickejšie hlásky a hláskové spojenia), ortografie (spôsobov spájania navzájom hlások a hláskových spojení, ktoré zabezpečujú jednoliatosť písania slov) a interpunkcie (deliacich znakov, pomocou ktorých označujeme intonačné členenie textu). Z nich interpunkcia je najmenej spojená so spoločenskými zmenami, neovplyvňuje vývoj jazyka a je skôr sprievodným javom.

Graficko-ortografické reformy v dejinách slovanského písma boli reprezentované buď v kódexoch (zbierkach pravidiel), alebo v prvotných textoch, ktoré plnili funkciu normatívnych pri absencii, resp. nedostatočnosti jazykovej kodifikácie. Hoci viaceré graficko-ortografické inovácie môžeme spozorovať iba v konkrétnych dobových textoch, majú prehľadnú štruktúru, ktorú podrobne klasifikuje N. Mečkovská (Мечковская 1998, s. 3–25). Vo východoslovanských jazykoch by to malo nasledujúcu podobu.

1. Inovácie v grafike: zmeny v sústave znakov reprezentujúcich fonologický systém

1.1 Zmena grafického základu abecedy

Ako sme sa zmienili vyššie, u Slovanov vždy boli prechody z hlaholiky na cyriliku, z cyriliky na latinskú abecedu a pod. spôsobené závažnými sociálnymi premenami v náboženskej alebo národno-štátnej a kultúrnej orientácii. Výrazná sociálna poznačenosť grafických systémov privádzala k tomu, že preberanie iba

jedného symbolu z cudzieho písma, nehovoriac o viacerých, sa vnímalo ako vážne poľavenie vo vzťahu k „cudziemu“ svetu. Preto osobitným problémom je použitie latinskej grafiky u východných Slovanov, ktorí neboli (resp. boli iba čiastočne) zasiahnutí areálom Slavia Latina.

V ukrajinskom písme sa latinka v jej poľskej podobe používala už od 17. st., je tiež známa v tlačených vydaniach 18. st. (Кримський 1929, s. 177). V roku 1834 Łoziński urobil pokus o jej kodifikáciu (Łoziński 1834).

V Bielorusku, kde sa od dávna pestovali a koexistovali viaceré náboženstvá, sa zachovali záznamy bieloruskej reči latinkou z 18. st. Prvý bieloruský šlabikár (Буквар 1906) a prvá bieloruská gramatika B. Taraškeviča (1918) boli vydané v dvoch verziách: najprv latinkou, potom (datované tým istým rokom) cyrilskou „graždankou“. Počnúc druhým vydaním gramatiky B. Taraškeviča (len „graždankou“) a vo všetkých ďalších vydaniach (až po posledné, 7. vydanie z r. 1943) sa latinka ustálila ako druhá, menej použiteľná, bieloruská abeceda. Po páde Sovietskeho zväzu sa latinka začala (zase politicky!) spájať s opozičným hnutím a jej použitie nadobudlo ideový ráz. Hoci aj v dejinách západných Slovanov boli pokusy o zavedenie cyriliky, nemali sa o čo oprieť, pretože západní Slovanovia väčšinou pestovali náboženstvá s latinským základom (katolicizmus, protestantizmus). V areáli Slavia Latina sa posledný pokus o použitie cyriliky (s jusmi, jaťom, fitou a ižicou, ale v „graždanskom“ type písma) uskutočnil v r. 1891 v slovinčine (Толстой 1988, s. 201–209). Je to ďalší dôkaz toho, že grafické systémy používané slovanskými jazykmi zodpovedajú deleniu slovanských jazykov do dvoch náboženských areálov – Slavia Orthodoxa a Slavia Latina.

1.2 Zmena systému písiem (resp. jeho prvkov)

Rozvoj kníhtlačiarstva u východných Slovanov prispel k formovaniu opozície písiem cirkevnej cyriliky, ktorá imitovala rukopisné slávnostné písmo unciál (*ycmae*), voči novému písmu (neskôr pomenovanému ako „graždanka“), ktoré malo jasnejší a okrúhlejší tvar, vzniklo pod vplyvom latinskej antiky a neskorších západoruských rukopisov. Ako prvý použil tento typ písma Francysk Skaryna v „Bivlii ruskoj“ vydanéj v Prahe v r. 1517 (Мечковская 1989, s. 247). V r. 1710 Peter I. zaviedol pre „knihy historické a manufaktúrne“ tzv. ruskú „graždanku“, ktorú vytvoril v Amsterdame Il'ja Kopijevič a odskúšal ju v moskovských cárskych tlačiarňach. V náboženských knihách však pretrvávala cirkevná (cirkevnoslovanská) cyrilika. Reforma grafiky v rokoch 1808 – 1810 sa stala grafickým symbolom sekularizácie ruskej kultúry a zavŕšením dlhého obdobia cirkevnoslovansko-ruskej diglosie, ktoré trvalo sedem stáročí. Najdlhšie sa cirkevná (cirkevnoslovanská) cyrilika zachovala v bulharskej kultúre – až do 2. polovice 19. st.

1.3 Nové grafémy, resp. alografy (zavedené do písma, ale nie vždy aj do abecedy)

1.3.1 *Dvojpísmenové (zriedkavo aj trojpísmenové) spojenia – digrafy, tri-grafy.* Slovanské písma s latinským základom tento princíp poznali už dávnejšie (český *pravopis spřežkový*, ktorý po grafickej reforme husitov – chronologicky prvej kodifikácii slovanského latinského písma – zanechal iba jeden digraf **ch**, sykavky sa začali označovať diakritikou). Vo východoslovanskom areáli sa digrafy ukotvili iba v ukrajinčine (**io** pre [jo] a mäkkosť spoluhlások pred [o] pod vplyvom poľského písma – Котляревський 1798, Павловський 1818; **дж** a **дз** pre afrikáty [dž], [dz] – Павловський 1818) a v bieloruštine (**дж** a **дз** pre afrikáty [dž], [dz]), čo sa zachovalo dodnes (Мечковская 1998, s. 6).

1.3.2 *Modifikácia písmen pomocou diakritiky.* Je dôležité podotknúť, že práve Husova reforma grafiky – zavedenie diakritík – mala obrovský vplyv na grafiku susedných (a nielen slovanských) národov. Prevzali ju (a potom aj doplnili o vlastné) Slováci (1790 Bernolák, 1848 Štúr), Chorváti (1830 Gaj – ilýrske písmo), Slovinci (1849), na určité obdobie Poliaci (1. polovica 16. st. v Krakove, potom sa toho vzdali), Litovci, Lotyši, Estónci, ale aj Bielorusi v latinskom variante pravopisu (Тарашкевіч 1918).

V cirkevnoslovanskej grafike písmeno **и** s diakritikou (krátke) prevzatou z gréckych rukopisov, začalo označovať [j] po samohláskach. Táto diakritika bola kodifikovaná v gramatikách L. Zizanija (1596) a M. Smotrického (1619), avšak samotné písmeno **й** (ktoré sa už v týchto dvoch gramatikách používalo) bolo zaradené do abecedy až v r. 1735 Akadémiou vied.

Pri zrode novoukrajinského písma Michal Maksimovič (1827) zaviedol písmená so „strieškami“ **ê** a **ô** pre označenie nového [i], ktoré sa vyvinulo zo zatvorených [e] a [o]. Karamzin navrhol dávať dve diakritické bodky nad písmenom **e** a tak vynašiel nové písmeno **ë** (jotovaný variant o), no jeho použitie v ruskej grafike, na rozdiel od bieloruskej, je fakultatívne (nepovinné). V ukrajinskom písme písmeno **ë** pre [jo] a pre poukázanie na mäkkosť spoluhlásky pred [o] sa nachádzalo v *Šlabikári* P. Kuliša (1856): *ëго, до нëго*. Avšak sa neuchytilo, Ukrajinci sa vrátili k digrafom, sčasti ako **ю** u Kotľarevského 1798 a Pavlovského 1818 (*до сього*), sčasti ako **юо** v ruštine (*майор*).

1.3.3 *Nové písmená.* Po dlhej tradícii cyrilského a latinského písma u Slovanov správnejšie bude hovoriť o modifikáciách, spojeniach, prevzatiach alebo návrate vlastných starších grafických znakov, nie však o úplne nových písmenách. Preto rozlišujeme tri základné inovácie v tejto oblasti – ligatúry, návrat (reštaurácia) vlastných starších písmen a prevzatie písmen z iných abecied.

1.3.3.1 *Ligatúry (spojenia písmen).* V staroslovienskej cyrilike spojením písmena **и** so samohláskami vznikli tzv. „jotované“. S vývinom opozícií tvrdých – mäkkých sa táto jotácia začala používať ako označenie mäkkosti predchádzajúcej spoluhlásky, t. j. písmenový princíp staroslovienskeho písma sa doplnil o princíp

slabičný (2.1). Cirkevnoslovanský digraf **ѣ+и** bol prvýkrát kodifikovaný a zavedený do abecedy M. Smotrickým (1619), čím vznikla ligatúra **ѣ**.

1.3.3.2 *Reštaurácia vlastných starších písmen.* Do novoukrajinského písma P. Kuliša (1856) sa vrátilo cirkevnoslovanské písmeno **є** pre [je]. V kyjevských vydaniach *Юго-Западнаго отдѣла Императорскаго Географическаго общества* (1872 – 1876) je reštaurované písmeno **ї** pre [ji] (*їсти, мої*), ktoré bolo kodifikované so zaradením do abecedy ešte Zizaniom a Smotrickým. Charkovská ortografická konferencia r. 1927 vrátila písmeno **г** (známe z cirkevnoslovanských gramatík počnúc Гвовským *Adelfotisom* 1591) na označenie explozívnej zadnojazyčnej spoluhlásky v latinských výpožičkách. Toto etymologické pravidlo bolo príliš komplikované pre zavedenie v praxi, preto účinkovalo iba do rusifikátorskej reformy r. 1933, ktorá toto písmeno zrušila. Reštaurácia písmena **г** sa uskutočnila až v modernom ukrajinskom písme (1990) – čo je najneskoršia slovanská inovácia v oblasti grafiky.

1.3.3.3 *Prevzatie písmen z iných abecied.* Rozdiely medzi označením podobných zmien za prevzatia alebo vplyv sú dosť subjektívne, preto budeme ich všetky označovať za prevzatia. V cyrilike sa najťažšie adoptovalo písmeno **ј**, ktoré zostalo u južných Slovanov, ale boli pokusy o jeho zavedenie do ukrajinského písma v známom haličskom zborníku *Rusalka Dnistrovaja* (1837) a do bieloruskej cyriliky (J. Losik na ortografickej konferencii r. 1926).

Zaujímavé je porovnať, aké hláskové hodnoty majú tie isté písmená v rôznych východoslovanských jazykoch. Znázorníme to na príklade samohláskových písmen **и, у, ѣ, э, е, є** a spoluhláskového **щ**. Transkripciu budeme podávať latinkou.

Graféma	и	у	ї	э	е	є	щ
Jazyk							
Ruský	[i]	[y]	–	[e]	[je]	–	[š:ʲ]
Ukrajinský	[y̞]	–	[i]	–	[e]	–	[šč]
Bieloruský	–	[y]	[i]	[e]	[je]	[je]	–

Ako vidíme, hláskové hodnoty písmen **у, э, е** v ruštine a bieloruštine sú totožné, ale v ukrajinjčine prvé dve z nich absentujú. Na jotované **е** má ukrajinjčina vlastné písmeno **є**, ktoré chýba v ostatných dvoch jazykoch. Písmeno **щ** sa nevyskytuje v bieloruštine, v ukrajinjčine však neoznačuje jednu hlásku, ale hláskové spojenie [šč]. Práve preto sa v slovenčine názov tradičnej východoslovanskej polievky *борщу*, ktorý bol prevzatý z ukrajinjčiny, prepisuje ako *boršč* a nie ako *boršʹ*, čo by zodpovedalo fonetickým zákonitostiam, keby sa preberalo z ruštiny.

1.4 Zavedenie nových znakov do abecedy (nielen do písma)

Keď sa do abecedy nezaraďujú znaky bežne používané v písme, je to signálom nižšej reprezentatívnosti grafiky vo vzťahu k fonologickej sústave jazyka (akoby tieto grafémy neboli celkom akceptované). Táto zoslabená reprezentatívnosť nebýva vždy výrazná. Môže sa stať, že nezarađený do abecedy digraf sa vníma „takmer“ ako voľné spojenie príslušných písmen (ako sa to stalo s ukrajinskými **дж** a **дз**, ktoré boli kodifikované Pavlovským už v r. 1818, ale nie sú zaradené do abecedy) (Мечковская 1998, s. 10). V bieloruštine sú digrafy **дж** a **дз** zaradené do abecedy. Sú však aj opačné prípady, keď sa hláskové spojenie začína vyjadrovať jedným písmenom: napr. v ukrajinčine graféma **щ** vyjadruje spojenie **šč** (*ще, краще, зацелити, щоб*), ktoré existuje aj v bieloruštine, ale graficky sa vyjadruje ako voľné spojenie písmen **шч**: *пушча* (rus. *пуща*), *шчаё* (rus. *щавель*).

1.5 Vylúčenie archaických alografov

Keď písmená prestávajú byť fonologicky významné, často zanikajú prirodzenou cestou. Avšak vylúčiť také „zbytočné“ písmená z abecedy (nielen z písma, ako sa stalo s východoslovanským **ѣ** na konci slova) nebolo v dejinách jazyka o nič ľahšie ako zaviesť úplne nové písmeno. Obzvlášť ťažké to bolo v konzervatívnom cirkevnoslovanskom písme. Hoci už L. Zizanij (1596) a M. Smotrický (1619) podotýkali nefunkčnosť písmen **ѧ** (veľký jus) a **Ѩ** (zelo), aj napriek tomu ich zaraďovali do abecedy a do fonetických klasifikácií.

V neskorších slovanských písmach tento proces prebiehal ľahšie. Lomonosov (1755) už nezaraďil do abecedy písmená **і**, **ѣ**, **ѩ**, hoci v písme ich ešte používa (malé **і** v podobe alografa **ѣ** s dvomi bodkami); písmeno **э** vylúčil tak z abecedy, ako aj z písma. V ukrajinskom zborníku *Русалка Дністровая* po prvýkrát sú vynechané **ѣ** a **ѩ**. Avšak nie vždy sa vylučujú archaizmy alebo zriedkavejšie alografy. Napríklad, Trediakovskij vylúčil **ѣ** a ponechal iba **і** (Мечковская 1998, s. 11).

Ako najkonzervatívnejšie sa javilo ruské a bulharské písmo, ktoré boli najužšie spojené s cirkevnoslovanskou tradíciou. V ruskom písme **ѣ**, **ѩ** a **і** boli z abecedy vylúčené až v r. 1918 vyhlásením Sovnarkoma RSFSR. Pre porovnanie: v bulharčine zanikli cirkevnoslovanské písmená až v r. 1945 (Русинов 1984, s. 115).

1.6 Zmeny v hláskovej (paradigmatickej) hodnote znakov abecedy

V cyrilike (v jazykoch, kde sa zachovali **ѣ** a/alebo **ѩ**) po zániku redukovaných (tzv. jerov) zodpovedajúce im znaky začali plniť nové funkcie, a to: 1) alografy fonémy [j]: rus. *нѣт, отъезд*, biel. *лѣцца* (písmeno **ѣ** v bieloruštine zaniklo); 2) označenie mäkkosti predchádzajúcej spoluhlásky: rus. *письмо*, biel. *пѣць*, ukr. *сьогодні*; 3) (v ruštine) písanie **ѣ** na konci podstatných mien ženského

rodu (*рожь, печь*) a slovesných tvarov (*намажь, лечь*): je to písmeno etymologické, ale foneticky nenaplnené, resp. zbytočné (po **ч**). Tvrdosť spoluhlásky pred jotovanou samohláskou, ktorá sa v ruštine označuje písmenom **ѣ** (tvrdý znak), sa v ukrajinčine a bieloruštine označuje diakritickým znakom ' (apostrof), pričom škála možností jeho použitia je širšia ako v ruštine (nielen po predponách): biel. *б'ецца, над'ехаў*, ukr. *под'їзд, н'є, н'ять, м'якко, полум'яний*.

1.7 Zavedenie a/alebo kodifikácia distribučných pravidiel určujúcich voľbu písmen

Staroslovienske písmo takmer nepoznalo ortografické problémy. Jedinou ťažkosťou boli nadbytočné písmená, čiže problém výberu spomedzi alografov: **o** alebo **ω**; **y** alebo **ϣ**; **и**, **і**, **ї** alebo **υ**; **ϕ** alebo **θ**; **c** alebo **s**; **πc** alebo **ψ**; **κc** alebo **ξ**.

V cirkevnoslovanskom písme po zániku nosoviek, redukovaných a hlásky na mieste staršieho **ѣ** (*ě) sa nadbytočnosť písmen zvýšila. K už existujúcim alografickým paralelám sa pridali u východných Slovanov e a **ѣ**; **ϣ**, **y** a **ϣ** (jus veľký); **я** a **ѧ** (jus malý). Prirodzene sa časť nadbytočných písmen postupne vytrácala, avšak cieľavedomé úsilie cirkevnoslovanskej knižnosti bolo smerované k zachovaniu grafickej pestrosti, hoci v praxi sa tieto odporúčania nedodržiavali (Мечковская 1998, s. 12).

2. Inovácie v ortografii: zmeny v reprezentácii fonémového zloženia slova

Na rozdiel od grafiky, ktorá určuje systém východiskových možností písma reprezentovať sústavu foném toho ktorého jazyka, ortografia určuje pravidlá písania slov. Typologická podoba ortografie akéhokoľvek písmenovo-hláskového písma závisí od pomeru výskytov tradičného, fonemického a fonetického písania hlások. Tento pomer je podmienený dvomi skupinami pravidiel fungujúcimi tak a) v **grafickej rovine** (rovine jazykového systému) ako aj b) v **ortografickej rovine** (pravidlá realizácie grafických možností zapisovania slov a ich tvarov). Grafika určuje na 80 až 95 % to (hoci v každom jazyku je to inak), akými písmenami sa majú slová zapisovať (Мечковская 1998, s. 13). Pravidlá pravopisu určujú všetko ostatné, t. j. tú malú časť, ktorá nevyplýva „automaticky“ (z ovládania jazyka a poznania jeho písmen) zo zákonitostí grafickej reprezentácie fonémového zloženia slov. Preto zmeny v počtoch tradičných, fonemických a fonetických zápisov môžu byť následkom inovácií tak v grafike ako aj v pravopise. Napr. vylúčenie v r. 1918 z ruskej grafiky dubletných písmen bolo inováciou vo východiskovom systéme písma, ale tým sa prudko zmenil pomer medzi počtami fonemických a tradičných zápisov v prospech fonemických, čo aj urobilo ruské písmo prevažne fonemickým.

2.1 Zmeny v pomere fonetického a fonematického pravopisu môžu byť vyvolané inováciami tak v grafike, ako aj v pravidlách pravopisu.

2.1.1 *Nové výskytu fonetického pravopisu.* Fonetické písmo zdôrazňuje fonetické odlišnosti príbuzných jazykov, preto ho vyzdvihovali už I. K. Adelung a J. Kopitar. V ukrajinskom písme Želechovský (1886) a následne aj Smal'-Stocký (1893) pomocou **ї** sa snažili zdôrazniť zvláštnu pozičnú mäkkosť spoluhlások pred [i] (*дїд*), a pomocou **ь** – pozičnú mäkkosť pred spoluhláskou: *сьвіт* (nie *світ* ako u Kuliša 1856). Ukrajinská reforma pravopisu r. 1990 reštaurovala **р** pre explozívnu realizáciu znelej zadnojazyčnej fonémy – bola to umelá inovácia, ktorá smerovala od etymológie nielen k ortografii, ale aj k ortoepii (Мечковская 1998, s. 14).

V *Bieloruskom lementari* (Беларускі лемента́р) 1906 aj u B. Taraškeviča (1918) sa fonologické princípy pravopisu (blízke ruským) nahrádzajú fonetickými (odlišnými od ruských). Napr. v prvých bieloruských národných novinách *Naša niva* z doby stanovenia novej spisovnej bieloruštiny v r. 1910 ešte písali: *бібліятэка, сыночэж, ешчэ* atď., najmä v koncovkách: *работнікоў, возеро, новаго*. Po vydaní Taraškevičovej gramatiky v r. 1918 sa zaviedlo fonetické písanie: *бібліятэка, сыночак, яшчэ, работнікаў, возера, новага* (pozri Taraškevič 1918).

Ruská reforma r. 1918 rozšírila škálu prefixov zakončených spoluhláskou, v pravopise ktorých sa odzrkadľuje znelostná asimilácia na styku prefixu a koreňa. Na rozdiel od gramatiky Grota r. 1885 (podrobnejšie pozri ďalej), reforma 1918 obsiahla všetky prefixy s fonémou [z] na konci, okrem jednopísmenového prefixu [z]: *без-, воз-, из-, раз-, низ-* atď. (*беспутный – безбедный*).

2.1.2 *Nové výskytu fonematického pravopisu.* V prípade, keď fonematický pravopis vystrieda pravopis fonetický, vždy sa zovšeobecňujú a zjednodušujú pravidlá pravopisu. Napr. Lomonosov, stály oponent Trediakovského, vrátane jeho fonetického pravopisu vydaného v r. 1748 („*ортография по звонам*“), r. 1755 kodifikoval fonematický pravopis väčšiny prefixov končiacich spoluhláskou. Preto sa doteraz v ruštine rovnako a nemene píšú slová *вселять, обтереть, подходить*. Jedinú výnimku urobil Lomonosov pre fonetický zápis prefixov s koncovým -з, o ktorom sme hovorili vyššie (*воз-, из-, раз-*).

Chceme tu zdôrazniť, že fonematické inovácie sa východným Slovanom často vnucovali zvonka s asimilačným zámerom, čo bolo súčasťou štátnej ideológie a jazykovej politiky. Také boli napr. reformy bieloruského a ukrajinského pravopisu r. 1933. Ukáže sa to pri porovnaní bieloruského pravopisu pred reformou (1. príklad) a po reforme r. 1933 (2. príklad): *сьнег – снег, чэскі – чэшскі, ня быў – не быў, метар – метр, даклараваць – дэклараваць* atď.

3. Symbolicko-ortografické inovácie

Zmeny tohto druhu nie sú spojené s reprezentáciou výslovnosti grafickými prostriedkami, ale majú pomáhať čitateľovi textu v tom ktorom jazyku správne sémantizovať znakové reťazce.

3.1 Písanie dovedna, osobitne a cez spojovník

Medzery medzi slovami sa stávajú v Európe normou spolu so šírením kníh-tlače. Skoršie slovanské gramatiky ešte nezavádzajú túto skutočnosť do systému pravidiel. Prvé pravidlá písania dovedna a osobitne nachádzame vo východoslovanských (ruských) gramatikách Trediakovského (1748) a Lomonosova (1755). Pravopis slov so spojovníkom v ruštine ako prvý kodifikoval J. Grot v r. 1885. Tento druh pravopisu je však veľmi nestabilný, pravidlá sa často menia – napr. ukrajinská reforma r. 1990 stanovuje okolo 100 bodov pravidiel pravopisu zložených slov (Мечковская 1998, s. 16).

3.2 Voľba veľkého alebo malého písmena

V ruštine sa základné princípy pravopisu veľkého a malého písmena ustálili až v 1885 (Grot), keď sa z veľkým písmenom začali pravidelne písať vlastné pomenovania.

V súčasnosti sa však pod vplyvom anglicko-amerického písma začína v slovanských jazykoch vytvárať čoraz viac priestoru pre individuálnu voľbu písania malého či veľkého písmena (najmä v reklame a masmédiách). V Ukrajine aj napriek tomu reforma r. 1990 zaznamenala prudký vzrast počtu pravidiel reglementujúcich voľbu veľkého písmena.

3.3 Pravidlá delenia slov

Táto skupina pravidiel je neskoršia a druhotná. Ako prvý sformuloval všeobecnú zásadu delenia slov J. Grot v ruskej gramatike z r. 1885: deliť slová do riadkov treba podľa slabík, nesmie sa však v riadku nechávať jedno písmeno (Грот 1885, s. 135).

Podstatne väčší sociálny význam mala ukrajinská norma zavedená B. Hrynčekom v r. 1907–1909 v jeho štvordielnom *Ukrajinsko-ruskom slovníku* (Українсько-російський словарь в 4 т., Киев, 1907–1909): písanie *-ся* spolu so slovesom (pozri tiež Гринченко 1908). Táto skutočnosť zblížila ukrajinské písmo na územiach Ruska a Rakúsko-Uhorska (ku ktorým ukrajinské územia vtedy patrili) a dištancovala ho od poľského písma.

4. Kváziortografické inovácie¹: netýkajú sa grafiky ani ortografie, ale v dôsledku extralingvistických faktorov sa zaraďujú do pravidiel pravopisu.

¹ Termín N. Mečkovskej (Мечковская 1998, s. 18).

Taká reforma pravopisu, ktorá „za pochodu“ rieši problém variantov v morfológii, lexike, či dokonca syntaxi (ako to bolo v Bulharsku r. 1899), je spravidla ústupkom kodifikátora voči archaickému „národnému vedomiu“, ktoré je náchylné stotožňovať jazyk s pravopisom a preto vidieť problémy všade, kde vonkajšia odlišnosť konkurentov tkvie v niekoľkých písmenách (Мечковская 1998, s. 18).

4.1 Nové morfológické pravidlá upravujúce voľbu niektorých koexistujúcich variantov v tvorení slov

Ruský reformátor Lomonosov, aj keď sa zmieňuje o „necitlivosti“ rozlíšenia písmen **е** a **я** v adjektívnom rode, ako prvý kodifikuje umelý a neetymologický princíp voľby adjektívnej koncovky v priamych pádoch plurálu (čo bolo zaužívané v praxi akademických tlačiarň od r. 1733): m. r. *святые*, ž. a str. r. – *святыя* (Lomonosov 1755). Unifikovaný pravopis (*святые*) bol zavedený až reformou r. 1918. Analogické je zrušenie poloumelého rozlíšenia zámenných tvarov podľa rodu: *они* – *онѣ*, *одни* – *однѣ*, náhrada archaizmu *еѣ* (Gen. ž. r.) živým tvarom *еѣ* (Мечковская 1998, s. 18).

4.2 Lexikálno-fonematické inovácie: upravujú voľbu variantov slov s odlišným fonémovým zložením.

Pri inováciách tohto druhu sa už nevyskytujú graficko-ortografické kolísania. Napr. v bieloruskej kodifikácii voľba variantov *кляса*, *філѣлогія* (Тарашкевіч 1918) či *клас*, *філалогія* (reforma r. 1933) je podmienená foneticky: tým, čo človek počuje v silných pozíciách z hľadiska tvrdosti/mäkkosti foném [l] a [lʲ]. Podobnému problému čelila aj Charkovská ortografická konferencia r. 1927, ktorá mala kodifikovať modernú ukrajinčinu: voľba písmen **г/г** a **л/л(ь)** v prevzatých slovách závisela od toho, z ktorého jazyka – gréčtiny alebo latinčiny – bolo slovo prevzaté. Ak z latinčiny, treba bolo písať **г** a **лѣ** (*агонія*, *кляс*). Ťažkosť spočívala, samozrejme, nie vo voľbe písmen, ale predovšetkým vo voľbe lexikálno-ortoepických variantov. Ukrajinská ortografia r. 1933 namiesto písania slov typu *соціалізм* zaviedla *соціалізм*, čo je tiež voľba lexikálno-ortoepických variantov (v prospech zblížovania s ruštinou).

Bieloruská a ukrajinská ortografia utrpela viaceré zmeny vo svojom vývoji preto, že bola dlhší čas zámerne ovplyvňovaná ruskou (z ideologických dôvodov – zblížovanie s ruštinou ako úradným jazykom ZSSR), čo viedlo k následnému zblížovaniu aj vo foneticko-fonologickej rovine spisovných jazykov v dôsledku opačného procesu prispôsobenia ústnej reči písanému slovu.

Všetky postrehy a porovnania, ktoré sme uviedli vyššie, nás nabádajú k tomu, že graficko-ortografické reformy v dejinách východoslovanských jazykov nielen boli ovplyvňované dobovou náboženskou a spoločensko-politickou orientáciou, ale aj samy ovplyvňovali vývoj jazyka. Inými slovami, vplyv extralingvis-

tických faktorov mal za následok zmenu faktorov intralingvistických, čo sa odzrkadlilo v špecifikách následného vývoja východoslovanských jazykov. Zrejme je aj to, že ukrajinská a bieloruská ortografia, ktorá bola za socializmu zámerne ovplyvňovaná ruským fonematickým pravopisom, po získaní politickej nezávislosti Ukrajinou a Bieloruskom sa znova obrátila smerom k fonetickému pravopisu, ktorý je pre tieto jazyky prirodzenejší.

Literatúra:

- ГРИНЧЕНКО, Б. 1908: *Три питання нашого правопису*. Київ, 1908.
- ГРОТ, Я. 1885: *Русское правописание*. Руководство, составленное по поручению второго отделения Императорской академии Наук академиком Я. К. Гротом. In: *Сборник ОРЯС*. Вып. 36, № 1, s. 1-144. Санкт-Петербург, 1885.
- КРИМСЬКИЙ, А. 1929: Нарис історії українського правопису до 1927 року. In: *Записки Історично-Філологічного відділу ВУАН*. Книга 25. 1929, s. 175-186.
- ЛОМОНОСОВ, М. 1755: *Российская грамматика Михайла Ломоносова*. Санкт-Петербург, 1755.
- МЕЧКОВСКАЯ, Н. 1989: „Рускими словами а словенским языком“ (О языковом сознании Франциска Скорины). In: *Russian Linguistics*, č. 13/1989, s. 245-256.
- МЕЧКОВСКАЯ, Н. 1998: *Типология графико-орфографических реформ в истории славянской письменности: фонетико-фонологические и социосемиотические аспекты*. Минск: БГУ, 1998.
- РУСИНОВ, Р. 1984: *История на новобългарския книжовен език*. София: Наука, 1984.
- ТАРАШКЕВИЧ, Б. 1999: *Беларуская граматыка для школ*. Вільня, 1918 (рэпринт 1999).
- ТОЛСТОЙ, Н. 1988: *История и структура славянских литературных языков*. Москва: Наука, 1988.
- ШЕВЕЛЬОВ, Й. 1995: Про критерії в питаннях українського офіційного правопису. In: *Мовознавство*, č. 2-3/1995, s. 3-9.
- ŁOZINSKI, K. 1834: *O wprowadzeniu Abecadla polskiego do piśmiennictwa ruskiego*. Przemyśl, 1834.